

PRZEJAWY EKSPRESJONIZMU W ARCHITEKTURZE DOMÓW
WIELORODZINNYCH SPÓŁDZIELNI BUDOWLANO-MIESZKANIOWYCH
W WARSZAWIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM XX WIEKU

PAWEŁ WĄSOWSKI

Wstęp

W panoramie budownictwa wielorodzinnego z okresu międzywojennego w Warszawie ważne miejsce pod względem ilościowym i jakościowym zajmuje architektura domów spółdzielni budowlano-mieszkaniowych. Istotną cechą tej grupy obiektów w większości przypadków jest dość tradycyjny, raczej nieawangardowy charakter. Gama rozwiązań stylistycznych sięga od modernistycznego klasycyzmu i modernistycznego historyzmu przez najliczniej reprezentowany umiarkowany modernizm aż do pojedynczych przykładów dojrzałego modernizmu. Przewaga rozwiązań tradycyjnych i zachowawczych wynikała zapewne z tego, że omawiana architektura była adresowana do konkretnej grupy odbiorców o dość konserwatywnych gustach, głównie urzędników i pracowników państwowych, których zarobki pozwalały na znaczne obciążenia kredytowe.

Mimo to w projektach domów spółdzielni budowlano-mieszkaniowych widać pewne wpływy mód i tendencji panujących w ówczesnej architekturze, choć trzeba zaznaczyć, że czerpano z nich dość powściągliwie. Tylko w nielicznych obiektach możemy dostrzec echa rozwiązań stosowanych przez awangardę. Natomiast większą grupę stanowią domy, w których można zauważyć przejawy ekspresjonizmu. W architekturze europejskiej rozkwit tego kierunku przypada na lata 1910-1925. Najwybitniejszą i najbardziej charakterystyczną reprezentację uzyskał w dziełach szkoły „amsterdamskiej” i szkoły „hamburskiej”. W Polsce, opóźniony z powodów przedłużającej się wojny, ekspresjonizm jest słabo rozpoznany. Tym bardziej przejawy tego ważnego nurtu XX wiekowej architektury w domach warszawskich wymagają uwagi.

Wpływ ekspresjonizmu na architekturę domów wielorodzinnych spółdzielni mieszkaniowo-budowlanych znalazł swoje odzwierciedlenie w: 1. ukształtowaniu bryły, 2. stosowaniu materiału – szarej cegły, 3. formie detalu architektonicznego. Są to jednak elementy kompozycji architektonicznej. Ogólny charakter większości opisanych niżej przykładów można by określić jako zaprojektowane w duchu umiarkowanego modernizmu inspirowanego ekspresjonizmem.

1. Ukształtowanie bryły

Cechami charakterystycznymi architektury ekspresjonistycznej było rzeźbiarskie ukształtowanie bryły, piętrowanie się form krzywoliniowych lub geometrycznych oraz dynamika. Inspiracją dla architektów była forma kryształu górskiego, która znajdowała swoje odzwierciedlenie w geometrii - stosowaniu form pryzmatycznych, opisanych na trójkącie lub rombie, oraz w podejściu do projektowania – tworzeniu architektury pełnej przestrzeni, przejrzystości i światła.

Jednym z pierwszych obiektów, w którym zauważalne są wpływy ekspresjonizmu, jest dom spółdzielni budowlano-mieszkaniowej Organizacji Inteligencji Polskiej przy ulicy Grójeckiej 45, zbudowany w latach 1923-1927 według projektu Bronisława Collonny Czosnowskiego. Dość płaskie elewacje tego domu zostały podzielone symetrycznie rozmieszczonymi pryzmatycznymi wykuszami, umieszczonymi na lekko zryzalitowanych ścianach, ujętymi z obu stron w trapezowe balkony. Ciekawe opracowanie uzyskały także podstawy wykuszy w formie piętrzących się trójkątów (il. 1). Wykusze nie tylko są elementami dekoracyjnymi, ale także „łapią” światło słoneczne.

1. Warszawa, ul. Grójecka 45, detal elewacji z wykuszem i balkonami. Fot. Autor
 1. Warsaw, 45 Grójecka street, facade detail with bay window and balconies. Photo: Author

Identyczne wykusze zaprojektował B. Collonna-Czosnowski w domu spółdzielni „Zjednoczenie” zbudowanym w latach 1926-28 u zbiegu ulic Dobrej i Jaracza (il. 2). Interesującym elementem budynku jest narożna część, której ściany podzielone są delikatnymi uskokami a w górnej partii łączą się w formie wykusza powstałego przez podcięcie dolnej części. Cała elewacja jest zwieńczona gierowanym gzymsem opasującym wykusze.

Kolejnym przykładem dynamicznego ukształtowania bryły jest dom spółdzielni Urzędników Ministerstwa Przemysłu i Handlu zbudowany przy ulicy Barskiej 3, w latach 1928-1931 wg projektu Władysława-Nałęcza Raczyńskiego. Rzut budynku ma kształt zbliżony do litery „Y” ze skrzydłami otwierającymi się na ulicę i rozbudowanym tylnym skrzydłem od południa. Od strony ulicy w bryle domu dominuje „wieża” klatki schodowej oraz opływowe balkony (il. 3). Tylna część domu jest skrzyta pod kątem 45 stopni po to, by wprowadzić do mieszkań jak najwięcej światła, a na jej ścianach znajdują się trójkątne wykusze z narożnymi oknami (il.4).

Bardzo rzeźbiarską formę ma dom spółdzielni „Odrodzenie” zbudowany w latach 1930-1931 wg planów Tadeusza Leśniewskiego. Skrzydła domu znajdujące u zbiegu ulic Rakowieckiej i Łowickiej zostały połączone wycofaną w głąb działki sześciokątną wieżą mieszczącą klatkę schodową (il. 5). Z wieżą połączone są narożne balkony wsparte na

2. Warszawa, ul. Dobra 2, narożny wykusz od strony ul. Jaracza. Fot. Autor
 2. Warsaw, 2 Dobra street, corner bay window from Jaracza street. Photo: Author

3. Warszawa, ul. Barska 3, widok od ulicy. Fot. Autor
 3. Warsaw, 3 Barska street, street view. Photo: Author

4. Warszawa, ul. Barska 3, widok od podwórza. Fot. Autor
 4. Warsaw, 3 Barska street, courtyard view. Photo: Author

5. Warszawa, ul. Fałata 6, widok ze skrzyżowania ulic Rakowieckiej i Łowickiej. Fot. Autor
 5. Warsaw, 6 Fałata street, view from the crossroads of Rakowiecka and Łowicka. Photo: Author

słupach, a płaszczyzny między oknami są delikatnie cofnięte. Górna część wieży jest ozdobiona płycinami, które nadają jej bardziej plastyczny wyraz.

W latach 1930 – 1932 zbudowano dom Spółdzielni „Zimowe Leże” przy ulicy Słowackiego 27 zaprojektowany przez Tadeusza Ćwierdzińskiego i Mariana Mańkowskiego. Prostopadłościenna dość długa bryła tego budynku została od strony ulicy podzielona na przeszła ryzalitami klatek schodowych zakończonymi pryzmatycznymi przeszklonymi wykuszami przypominającymi kryształ (il. 6). Wejścia do klatek są ujęte w uskokowe obramienia.

2. Materiał elewacyjny – cegła

Ulubionym materiałem elewacyjnym twórców architektury ekspresjonistycznej była cegła klinkierowa. Powstały z niej najważniejsze ekspresjonistyczne budynki na północy Europy, jak Chilehaus w Hamburgu w latach 1922-1924 czy domy osiedla Spaarndammerplanstsoem w Amsterdamie zbudowane w okresie 1913-1920.

Cegła dawała duże możliwości światłocieniowego kształtowania bryły, powierzchni elewacji i faktur. Poza tworzeniem abstrakcyjnych form rzeźbiarskich dla architektów ekspresjonistycznych było ważne tworzenie architektury funkcjonalnej i z dobrych materiałów. Cegła była materiałem elewacyjnym solidnym, nie wymagającym częstej konserwacji jak ściany tynkowane. Można było z niej wykonywać w prosty sposób formy pryzmatyczne, kryształowe i „zig-zag”, które charakteryzowały się linią niespokojną i „kanciatością”, co było efektem jak najbardziej pożądanym.

W architekturze warszawskich spółdzielni budowlano-mieszkaniowych odnajdujemy często przejawy ekspresjonizmu wyrażające się stosowaniem cegły w elewacjach. W większości przypadków była to szara cegła cementowa. Cegłę klinkierową stosowano sporadycznie.

Jednym z ciekawszych przykładów obiektów, w którym jako materiału elewacyjnego użyto szarej cegły, jest dom spółdzielni Profesorów Wolnej Wszechnicy Polskiej zbudowany w latach 1925-1929 według projektu Kazimierza Saskiego i Marcina Weinfeldta przy ulicy Grójeckiej 43 (il. 8). Na szczególną uwagę zasługuje ostatnie piętro domu ukształtowane od frontu w formie attyki pokrytej romboidalnymi wzorami z jaśniejszej cegły (il. 7). Elewacja przyuliczna została niestety w końcu lat 60-tych XX w. otynkowana. Bryła domu otwiera

6. Warszawa, ul. Słowackiego 27, widok od ulicy. Fot. Autor
6. Warsaw, 27 Słowackiego street, street view. Photo: Author

się na ulicę dwoma płytkimi podwórcami, z których prowadzi do klatek schodowych pokryte pryzmatycznym boniowaniem wejścia. Stolarka okienna swoimi proporcjami i podziałami nawiązuje do stosowanej w ekspresjonistycznych osiedlach mieszkaniowych Amsterdamu. Najciekawsze opracowanie uzyskały „termometry” klatek schodowych z oknami podzielonymi skośnymi szprosami, tworzące wzór jodełki. Powierzchnie bocznych ścianek między płaszczyzną elewacji i okien ozdobiono wstęgami meandrowymi.

Bogatą dekorację elewacji wykonaną z cegły mają dwa bliźniacze domy przy Placu Inwalidów 3 i 4/6/8 wybudowane w latach 1928-1931 wg projektu Zygmunta Tillingera. Partery oraz naroża domów zostały oblicowane cegłą tworzącą pasowe boniowanie. W szczególności dekoracyjny sposób opracowano wejścia do klatek schodowych w kształcie prostokątnych portali ze ściętymi narożami. Warstwy cegły układane uskokowo tworzą rysunek linii łamanej. Nad każdym wejściem znajdował się gzyms wsparty na pryzmatycznie ułożonych ceglach. Płyciny

7. Warszawa, ul Grójecka 43, widok od ulicy, stan po zniszczeniach wojennych. Źródło: fot. w archiwum spółdzielni mieszkaniowej

7. Warsaw, 43 Grójecka street, view from the street, state after war damage, Source: photo from the housing cooperative archives

8. Warszawa, ul Grójecka 43, wejście do klatki schodowej. Fot. Autor

8. Warsaw, 43 Grójecka street, entrance to the staircase. Photo: Author

9. Warszawa, Plac Inwalidów 4/6/8, elewacja szczytowa. Fot. Autor

9. Warsaw, 4/6/8/ Plac Inwalidów, gable facade. Photo: Author

podokienne parteru także zostały ozdobione cegłą ułożoną pryzmatycznie lub dającą rysunek rombów. W bocznych skrzydłach domów od strony podwórza narożniki są pościnane a na ścianach szczytowych znajdują się trójkątne wykusze zakończone uskokowo w dolnej partii (il. 9).

Bardzo dynamicznie jest ukształtowana bryła domu spółdzielni budowlano-mieszkaniowej „Zacisze”, zbudowanego w latach 1928 – 1931 przy ulicy Słonecznej 50 wg projektu Wacława Wekera (il. 10). Budynek składa się z uskokowo zestawionych prostopadłościanów, na styku których znajdują się wejścia do klatek schodowych. Tak ukształtowana bryła pozwoliła lepiej doświetlić mieszkania. W elewacjach pionowe klatki schodowych od strony ulicy Spacerowej są wyróżnione ceglany boniowaniem. W tych partiach ściany, nadproża nad oknami i drzwiami mają również charakter dekoracyjny.

W domu spółdzielni Urzędników Banku Gospodarstwa Krajowego projektu Konstantego Jakimowicza, zbudowanym w latach 1928-1929 u zbiegu ulic Barskiej i Kaliskiej, dość płaskie elewacje zostały „uszlachetnione” poziomymi ceglany pasami w przestrzeniach międzyokiennych. Uskokowe ukształtowanie uzyskała narożna część domu.

Niespokojną, kanciastą fasadę uzyskał dom spółdzielni „Zgoda” przy ulicy Krasińskiego 21 zaprojektowany przez Stefana Monasterskiego, zbudowany w latach 1928-1930 (il. 11). Jego bryła otwiera się na ulicę czterema płytkimi podwórzami. W dwóch środkowych znajdują się pryzmatyczne wykusze klatek schodowych, pierwotnie oblicowane cegłą klinkierową, które zostały otynkowane w czasie powojennej odbudowy, a ostatnio odrestaurowane. Sylweta domu ma kształt linii łamanej. Od strony podwórza w środkowej części elewacji również zaprojektowano dwa trójkątne, obłożone czerwoną cegłą wykusze, połączone półkolistym balkonem. Na wyróżnienie w tej części domu zasługują również narożne balkony tworzące linię „zig-zag”.

W interesujący sposób została opracowana elewacja domu spółdzielni „Ul. Grójecka 40a” zaprojektowanego przez Władysława Nałęcz-Raczyńskiego, zbudowanego w latach 1928-1931 (il. 12). Skrzydła przyuliczne domu, spięte wieżą klatki schodowej, tworzą płytkie trójkątne otwarte kierunki ulicy podwórze. Cała elewacja oprócz parteru licowana jest szarą cegłą. Powierzchnia ścian jest gładka, podzielona tylko gzymsami kordonowymi na wysokości stropów i kontrastuje z pionem klatki schodowej pokrytym ceglany ornamentem.

10. Warszawa, ul. Słoneczna 50, wejście do klatki schodowej.

Fot. Autor

10. Warsaw, 50 Słoneczna street, entrance to the staircase.

Photo: Author

W oknach doświetlających schody pojawia się motyw jodełki. Dynamiki elewacji dodają ścięte pod kątem balkony.

Elementy z cegły odnajdujemy także w wewnętrznych elewacjach domu należącego pierwotnie do spółdzielni „Proporzec”, zaprojektowanego przez Edgara Norwertha, wybudowanego w latach 1929-1931 przy Al. Szucha 16. Z szarej cegły wykonana jest część cokołowa domu, półokrągłe wykusze oraz owalna wieża narożnej klatki schodowej (il.13).

W budynku spółdzielni „Wspólny dom”, zbudowanym w latach 1930-1931 na podstawie planów Józefa Krupy przy ul. Willowej 8-10, z cegły została wykonana część cokołowa elewacji oraz pionowe klatki schodowych ujęte w uskokowe lizeny opasane gierowanym gzymsem wieńczącym i zwieńczone attykami z dekoracją pryzmatyczną. Na uwagę zasługuje także elewacja szczytowa domu zwieńczona trójkątnym tympanonem i ozdobiona pionowym ceglany laskowaniem, oraz z rzeźbiarsko ukształtowanym narożnikiem od strony podwórza (il. 14).

11. Warszawa, ul. Krasieńskiego 21, widok z ulicy. Fot. Autor
11. Warsaw, 21 Krasieńskiego street, street view. Photo: Author

12. Warszawa, ul. Grójecka 40a, widok od ulicy. Fot. Autor
12. Warsaw, 40a Grójecka street, street view. Photo: Author

13. Warszawa, Aleja Szucha 16, wieża klatki schodowej od strony podwórza. Fot. Autor
 13. Warsaw, 16 Szucha Avenue. staircase tower from the courtyard. Photo: Author

14. Warszawa, ul. Willowa 8/10, narożnik od strony podwórza. Fot. Autor
 14. Warsaw, 8/10 Willowa, corner from the side of the courtyard. Photo: Author

15. Warszawa, ul. Korzeniowskiego 5, dekoracja w strefie wejścia do klatki schodowej. Fot. Autor
 15. Warsaw, 5 Korzeniowskiego street, decoration in the staircase entrance zone. Photo: Author

W zespole domów spółdzielni Urzędników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wzniesionym przy ulicy Fałata 2 w latach 1928 – 1931 wg planów Jana Stefanowicza użyto szarej licówki w elewacjach zewnętrznych z wyłączeniem otynkowanych nadproży i balkonów.

Interesujące rozwiązania można znaleźć w elewacjach domu spółdzielni Pracowników Łączności zbudowanym na podstawie projektu Kazimierza Tomaszewskiego w latach 1930-1932 przy ulicy Hołówki 2. Wejścia do klatek schodowych ujęto w ceglane dekoracyjne portale. Cały dom jest opasany gzymsem wieńczącym z motywem „zig-zag” wykonanym z cegły. Ponadto narożną część u zbiegu ulic Hołówki i Podchorążych wyokrąglono, co dodało bryle większej dynamiki.

3. Detal architektoniczny

Ekspresjonistyczny detal architektoniczny i ornamentyka charakteryzowały się formami nawiązującymi kształtem do kryształu górskiego, ostrą kanciastą linią oraz geometrią, której podstawą były trójkąt i romb. Elementy tak ukształtowane miały

16. Warszawa, Aleja Szucha 2/4, detal elewacji. Fot. Autor
 16. Warsaw, 2/4 Szucha Avenue, facade detail. Photo: Author

17. Warszawa, ul. Koszykowa 6a, widok od strony podwórza.
 Fot. Autor
 17. Warsaw, 6a Koszykowa street, view from the side of the courtyard. Photo: Author

ostry rysunek i dawały zdecydowany, kontrastujący światłocien.

W domach spółdzielni budowlano-mieszkaniowych detal ekspresjonistyczny pojawia się dość często. Zwykle są to akcenty na niewielkiej części elewacji, ale zdarzają się przypadki pokrywania detalem całych partii budynku.

W domu spółdzielni „Architektonicznej” przy Korzeniowskiego 5, wybudowanym w latach 1925-1928 autorstwa Bruna Zborowskiego, dekoracja ekspresjonistyczna pojawia się w formie pryzmatycznego laskowania nałożonego na ścięte naroża środkowego skrzydła przy strefie wejścia (il.15).

Bogatszy detal ma dom spółdzielni Urzędników Ministerstwa Przemysłu i Handlu, zaprojektowany przez Władysława Nałacza-Raczyńskiego, zbudowany w latach 1925 – 1931 przy ulicy Filtrowej 81. Na uwagę zasługują oryginalne balustrady balkonów z nałożonym motywem jodełki. W części cokołowej budynku w skrajnych przesłach otwory okienne mają pościnane naroża. Pojawiające się w bryle loggie mają kształt trapezu, a na elewacji od strony ulicy Mochnackiego widoczna jest dekoracja w formie pionowego pryzmatycznego laskowania.

18. Warszawa, ul. Wawelska 78, widok od strony ulicy. Fot. Autor
 18. Warsaw, 78 Wawelska street, street view. Photo: Author

19. Warszawa, ul. Wawelska 78, detal wieży. Fot. Autor
 19. Warsaw, 78 Wawelska street, tower detail. Photo: Author

20. Warszawa, ul. Kozińskiego 6/8/10/12, detal zwieńczenia klatki schodowej od strony podwórza. Fot. Autor
 20. Warsaw, 6/8/10/12 Kozińskiego street, detail of the staircase finial from the courtyard. Photo: Author

21. Warszawa, ul. Kruczkowskiego 12, detal zwieńczenia naroża. Fot. Autor

21. Warsaw, 12 Kruczkowskiego 12, corner finial detail. Photo: Author

Bardzo oryginalny detal ma dom wybudowany przez spółdzielnię „Domy Al. Szucha 2 i 4” w latach 1925-1931 wg projektu Gustawa Trzcńskiego, z wystrojem zewnętrznym autorstwa Adolfa Ihnatowicza-Łubiańskiego. Obiekt jest opasany szerokim gzymsem z motywem „wężyków generalskich” (il.16). Dwa boczne ryzality nieco wyższe od głównego korpusu są ozdobione gzymcami z reliefowymi kwadratowymi polami przykrytymi wyżej „pryzmatycznym zębownikiem”. Balustrady balkonów zostały zaprojektowane ze skośnie krzyżujących się prętów tworzących romboidalną siatkę. Dekoracyjną oprawę uzyskało także główne wejście do budynku, poprzedzone trapezową wnęką pokrytą dekoracją w formie stylizowanego zygzaka.

Detal z „wężykami generalskimi” i kwadratowymi polami pojawia się także w bliźniaczych domach spółdzielni „Idealna” i „Kresowa” ulokowanych przy ulicy Koszykowej 6 i 6a. Obiekty te zostały wzniesione w latach 1927 – 1931 na podstawie projektu Adolfa Ihnatowicza-Łubiańskiego. Ukształto-

wanie brył tych domów również ma cechy ekspresjonistyczne: wieże ze ściętymi narożami, skrzydła od podwórza z wykuszami, licznymi ścięciami i uskokami dającymi sylwetę linii łamanej (il. 17).

Najwspanialsze przykłady detalu ekspresjonistycznego wśród budynków spółdzielczych znajdujemy w domu spółdzielni Pracowników Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego zbudowanym u zbiegu ulic Wawelskiej i Glogera w latach 1927-1931. Głównym akcentem kompozycyjnym w budynku jest narożna wieża. Jest ona nieco cofnięta w głąb działki i tworzy uskokowy narożnik (il. 18). Ma w podstawie kształt prostokąta z pościanymi narożami. W górnej partii jest zwieńczona gzymsem z motywem kryształów, niżej pokryta pryzmatycznym laskowaniem oraz prostokątnymi płycinami nad oknami (il.19), a jeszcze niżej opasana balkonami na poziomach od pierwszego do czwartego piętra. W kondygnacji parteru wieża ma gładkie ściany, które kontrastują z pokrytymi boniowaniem parterami skrzydeł przyulicznych. Nieco cofnięta ostatnia kondygnacja domu jest opasana pryzmatycznym gzymsem. W ciekawy sposób zaprojektowano stolarkę okienną w skrzydłach przyulicznych domu, dzieląc otwory dodatkowymi cienkimi szprosami, które wzmocniły zgeometryzowany charakter elewacji.

W domu spółdzielni „Skarb” zbudowanym przy ulicy Kozińskiego 6/12 w latach 1930-1932 inspirowany ekspresjonizmem jest detal mający formę nadokiennych płycin wypełnionych ceglami w układzie pryzmatycznym (il. 20). Okna pionów klatek schodowych są dodatkowo podzielone cienkimi szprosami nadającymi im geometryczny, abstrakcyjny wyraz.

Ostatnim omawianym przykładem jest dom spółdzielni budowlano-mieszkaniowej „Naroże” przy ulicy Kruczkowskiego 12 autorstwa Stanisława Filasiewicza zbudowany w 1931 roku. Bryła domu jest prostopadłościenna, elewacje delikatnie zryzalitowane, narożna część ukształtowana uskokowo, opasana gierowanymi gzymcami i zwieńczona rodzajem „pryzmatycznej sterczyny” (il. 21).

Podsumowanie

Przedstawiona wyżej klasyfikacja grupująca przejawy ekspresjonizmu jest umowna. Wiele obiektów trudno jednoznacznie określić. Niektóre mają cechy, które kwalifikujące je do więcej niż jednej z wyróżnionych wyżej grup. Ostateczne przyporządkowa-

nie miało na celu uwypuklenie najbardziej istotnych cech. Na przykład: domy przy ulicy Koszykowej 6 i 6a mają bryły ukształtowane w sposób ekspresjonistyczny, ale wydaje się istotniejsze podkreślenie oryginalnego detalu w postaci „wężyków generalskich”. Podobnie w grupie obiektów wzniesionych z zastosowaniem cegły, znajdują się takie, w których uwypuklenia wymaga ukształtowanie bryły bądź detalu architektonicznego.

Analizując przytoczone przykłady można podjąć próbę określenia języka form nadających architekturze domów wielorodzinnych spółdzielni budowlano-mieszkaniowych charakter ekspresjonistyczny. W ukształtowaniu bryły są to pryzmatyczne wykusze, uskokowo ukształtowane narożniki, trapezowe balkony, wnęki i loggie, ścięte naroża, niewielkie wieże, także otwierające się na ulicę małe podwórza, często o trójkątnym rzucie. Nierzadko domy były opasane gierowanymi gzymsami, które nadały im dynamikę sylwety podkreślaną niespokojnym przebiegiem linii łamanej. Materiał, z którym kojarzymy w Warszawie wpływy ekspresjonizmu to głównie szara cegła cementowa, która pozwalała tworzyć rzeźbiarskie formy uskokowe dające zygzakowaty zarys. Detal architektoniczny to graficzna dekoracja elewacji w formie elementów romboidalnych, iksowatych i motywów jodełki, pryzmatyczne laskowania, kwadratowe i prostokątne tłoczone wklęsłe płyciny, gzymsy z „pryzmatycznym zębownikiem” oraz podstawy wykuszy w formie piętrzących się trójkątów.

Wpływ ekspresjonizmu spowodował, że chłodne, często dość przysadziste formy umiarkowanego modernizmu zostały ożywione i zdynamizowane ostrym rysunkiem detali dających kontrastowy światłocień.

W odniesieniu do ideologii modernistycznej formy ekspresjonistyczne nie były nowoczesne, ale nie były też cofnięciem się wstecz do historyzmu.

Przedstawiona grupa domów została wybudowana w latach 1923-1932 w czasie, gdy na północy Europy nurt architektury ekspresjonistycznej wygasiał. Na tle masowej produkcji architektonicznej prezentują się one interesująco, a w niektórych przypadkach stanowią dzieła wyróżniające się. Na pewno stanowią ważną część obrazu warszawskiej architektury mieszkaniowej.

Źródła i bibliografia:

- badania archiwalne w Archiwum Akt Nowych
- badania terenowe
- Jerzy Kasprzycki, *Korzenie miasta*, Warszawa, wyd. VEDA, t. I-V, 2000
- Marta Leśniakowska, *Architektura w Warszawie 1918-1939*, Warszawa 2002
- Andrzej K. Olszewski, *Nowa forma w architekturze polskiej 1900-1925*, Warszawa, wyd. Ossolineum, 1967
- Andrzej K. Olszewski, *Sztuka współczesna 1890 – 1939. Architektura, malarstwo, rzeźba*, w: *Sztuka Warszawy*, pod red. Mariusza Karpowicza, Warszawa PWN 1986, s. 382-440
- Jadwiga Roguska, *Ewolucja układów przestrzennych, planów i form warszawskich kamienic w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku*, w: „Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej”, t. III, Warszawa 2003, s. 65-80
- Jadwiga Roguska, *Domy wielorodzinne – kamienice w okresie międzywojennym: kontynuacje, transformacje, nowe rozwiązania*, w: *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. dr M. Sołtysik, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2004, s. 426-430
- Zdzisława i Tomasz Tołłoczko, *In horto laterico*, Wydawnictwo naukowe DWN, Kraków 2000
- Zdzisława Tołłoczko, *Architektura perennis*, Wydawnictwo naukowe DWN, Kraków 1999
- Paweł Wąsowski, *Architektura wielorodzinnych domów spółdzielni budowlano-mieszkaniowych w Warszawie w okresie międzywojennym (1918-1939)*, w: „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, R. 2008, z. 1
- Jarosław Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, Warszawa, wyd. TONZ, t. 1-6, 1995-2000
- „Architektura i budownictwo”, 1925 – 1939

Paweł Wąsowski, dr inż. arch.
pwasowski@o2.pl